

Л 2007

86395

Элия

БОТЕЖАНОВА

1

Әлия Бөпежанова

ӨНЕР – ЖЕКЕ ТӘЖІРИБЕ

Сыни-мәдениеттанушылық кітап

I

АЛМАТЫ
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”
2007

«ТАНЫМ» сериясы

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Бөпежанова Ә.

Б 78 Өнер – жеке тәжірибе: Сыни-мәдениеттанушылық кітап. I. – Алматы: “Жібек жолы” баспа үйі, 2007. – 328 б.

ISBN 9965-759-68-5

Белгілі сыншы, мәдениеттанушы, Халықаралық “Алаш” сыйлығының лауреаты Әлия Бөпежанованың бұл кітабында әдебиетіміз бен өнеріміздің, жалпы мәдениетіміздің тынысы, жекелеген тұлғалардың шығармашылықтары қарастырылады, ұлттық рухани жаңару процестері зерделенеді.

Өнердің өнерлік міндетін қоғамның рухани-эстетикалық дамуымен тығыз байланыста алатын сыншының әдебиет пен өнердегі дәстүр мен жаңашылдық туралы және көркемдік-эстетикалық ізденістер мен сол ізденістер жүлгеленетін шығармаларды жаңа өнер философиясы аясындағы талдаулары мен тұжырымдары да қызығалықты.

Үш бөлімнен тұратын кітап – Әдебиет; Театр. Кино; Мәдениет. БАҚ – сыншы, мәдениеттанушының өсу жолын да көрсете отырып, шығармашылық-тұлғалық болмысын біртұтас тануға мүмкіндік береді.

ББК 83.3 Қаз

Б $\frac{4603020000}{430(05) - 07}$ хабарланбаған – 2007

ISBN 9965-759-68-5

© Бөпежанова Ә., 2007
© “Жібек жолы” БҮ, 2007

*Аяулы анам
Жұмагүл Жазкенқызының
рухына*

І Б Ө Л І М

Ә Д Е Б И Е Т

Әсселер

Сын мақалалар

СУРЕТКЕР МҰРАТЫ

Қалихан Ысқақов шығармашылығы хақында

Жазушылық жолдың сан қырлы паралары, шарттары, себеп-салдарлары барлығы әріден анық. Әдебиетке келген әрбір жастың өзіндік “тар жол, тайғақ кешуден”, ал енді біреулерінің еліктеу, үйрену, тәжірибе жинақтау кезеңінен өтері тағы жоқ емес. Дей тұрғанда, көңілде ұйықтап жатқан көп ойдың оянуы үшін, санаға түскен сөзленің жеке ақыл-ойды күммен ысқан жездей нұрландырып қана қоймай, өзгелерге де, айналасына, ортасына шапағын шашуы үшін табиғи дарын, талант аздық етеді. Бюффонның “талант дегеніңіз – тәзім” деген пікірмен келіспеске әддіңіз жоқ. Жазушы үшін зерденің мазасыздығы басты шарттардың бірі болса, жан сергектігінің, сезім саралығының бір кезені – балалық, жасөспірімдік кезең секілді. Көңілге қатты бекіген оқиға-құбылыстардың, сол шақта санаға салып, толық, айқын түсініп болмаған жай-жағдаяттардың күндердің күнінде зерделенер, таразыға, ақыл безбеніне түсер; талданып, таратылып ұғынылар уақыты тумай қоймайды. Сент-Экзюперидің “Тегім менің – балалық” қанатты сөзін білмейтініміз кемде-кем. Ұлы Хемингуэйдің жазушы болудың алғышарты не деген сауалға “бақытсыз балалық шақ” деп жауап беруінде де шындық жоқ емес.

Қазақ әдебиетіне 60-жылдар бедерінде келген талантты жас буынның балалық шағы еліміздің талайлы тағдырлы 1937-жылдарына, Ұлы Отан соғысы кезеңіне тап келген еді. Балалығын уақыт, жағдай, жеңіс еншісіне беріп, буыны ерте қатайған бұл ұрпақтың көкірегінде байланған мұң, қордаланған қайғы жоқ-ты деп айта аламыз ба? Бүгінде жігіт ағасылық жасқа жетіп, ел ағасылық қарекетте жүрген буынның шығармашылығында алғаш қолдарына қалам алған шақтан бастап-ақ соғыс тақырыбы, соғыстың, оның алдындағы зобалаң жылдардың адам баласына әкелген қайғы-қасіреті, кесенаты, әйтеуір бір қырынан көрінбей қалмайды. Осы буынның бірегей өкілдерінің бірі Қалихан Ысқақов шығармашылығын бағамдасаңыз, сонау аласапыран, 30-жылдардың, соғыстың зобалаңы арқасына батқан, сол кездегі ел тыныс-тіршілігін, сондай-ақ тұл өмірін көкірек көзімен жаттап, қаттап жүрген жанның дүниетаны-

мын түйсінер едіңіз. Жазушының “Қоңыр күз еді” повесінен бастап “Ағайындар”, “Менің ағаларым”, “Бұқтырма сарыны” повестерінде, “Қараорман”, “Ақсу – жер жаннаты” романдарында сонау талайлы жылдардың және соғыс кезеңінің жаңғырығы, кесепат-зардабы адамдардың тағдыр талайы арқылы сезіліп отырады. Ал, “Тұйық” романында кешегі мен бүгінді қатар суреттеген жазушы соғыс жылдарындағы тыл өмірінің шынайы картинасын да жасайды. Соғыс майданда да, тылда да үлкен ауыртпашылықтар әкелді. Романда адамның нағыз болмысы осы қиыншылықтарды қалай көтере алуынан көрінеді; жақсылық пен жамандық, ерлік пен ездік, елдік, тұтас бір ұрпақ тағдыры, уақыт келбеті – Алтай өңірінің бір пұшпағындағы кішкене ауыл, “Мұрат” ауылының өмірі, тыныс-тіршілігі арқылы зерделенеді.

Алтай өңірі демекші, Алтай – Қалихан Ысқақовтың өз Йокнапатофасы*. Жазушының зерттеу объектісі негізінен осы Алтай өңірі, оның кешегісі, бүгінгі және ертеңі; түйіп айтқанда, Алтай географиялық ұғым ғана емес, әлеуметтік-адами үлкен орта және де жазушы сол ортаны жаза отырып адамзаттық ортақ шындықтарды іздейді. “Қоңыр күз еді”, “Ағайындар”, “Менің ағаларым” повестеріндегі жекелеген өмірбаяндық фрагменттер жинақтала, тұтаса келе бір ұрпақтың адамгершілік-риялық болмыс-бітімін танытады.

Жазушы алғашқы “Қоңыр күз еді” повесінің өзінде-ақ кейіпкерлерінің мінез-құлқы, қарекетін ғана емес, ең алдымен, ділін көркемдік әлеміне азық етудің, ол үшін өнерді өлшеп тартудың өзіндік соқпағын салған-ды. Бұл шығарма туралы кезінде ғалым-сыншы Зейнолла Қабдолов салиқалы пікірлі мақала жазғанын әдеби қауым жақсы біледі. Қаламдас досы Асқар Сүлейменовтің кезінде “Жұлдыз” журналында жарияланған “Жас прозиктер және жастар образы” мақаласындағы (1962. № 11.) пікірін келтірсек: “Қ.Ысқақов жазушы есебінде балаң болса да, суреткерлік такт, сыпайылық дегенді едәуір ақ меңгеріп апты. Жазушы өз геройына еш нәрсені таңбайды, геройдың суқаны сүймейтін, геройдың табиғатына аз да болса қайшы келетін әлденені арқалатпайды оған. Демек, геройды өз қанжығасына бөктеріп кетпейді... Қ.Ысқақов геройына салмағы бар, салиқалы сөз айтқызар алдында оны әбден иін қандырып “домалатып” алады, оның жан түпкіріне сәулені төгіп жіберген соң, оның аузынан шыққан сөзді – мейлі ол құртакандай, қысқа реплика ма, жоқ әлде баяндау мен ішкі монологтың шарпысуынан шыққан жылылыққа, дірілге толы лирикалық беттер ме, бәрібір – сол сөзді іштей

* *Йокнапатофа* – У.Фолкнердің шартты көркемдік әлемі.

күтініп, бағып отыратының бар...” Құртақандай, қысқа репликада болсын, баяндау мен ішкі монологтың шарпысуынан шыққан жылылыққа, дірілге толы лирикалық беттерде болсын, қалам саптасы әу бастан-ақ “мен мұңдалап” тұрған, өйткені, стилін бірден тапқан; 60-жылдардан бастап Одақ әдебиетінде, төл әдебиетімізде де мол көрініс берген лирикалық-романтикалық, лирикалық-психологиялық бағыттың біздегі көрнекті өкілі Қалихан Ысқақов шығармашылығы таза реалистік дәстүр аңғарында дамып отырды. Деректі “Менің ағаларым” повесін айтпағанның өзінде, “Қоңыр күз еді” мен “Ағайындарында” да жазушы ең алдымен өмірлік материалды тани, талғап, екшеу, сонсоң барып өнерге көшіру, көркем толғауда суреткерлік танытқан-ды. Қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның інжуі саналатын “Қоңыр күз еді” повесінен бастап-ақ хас өнердің мұраты — адам жанының рухани түлеп-тазаруына, кемелденуіне әсер ету үдесінен шыға алды. Мына дүниені ащы-тұщысымен, қым-қуыт қайшылықтарымен суреттеуі арқылы өмір шындығынан ақиқат іздеді. Жазушының “Ағайындар”, “Менің ағаларым” повестерінде қарапайым, өз борыштарына мейлінше адал, жауапкершілігі мол, уақыт жүгін көтерген атпал азаматтар бейнелері арқылы өз замандастары, күрдас-күрбыларының ұжымдық жинақ портретін беруге ұмтылысы байқалады.

Кейінгі “Бұқтырма сарыны” повесі мен “Тұйық”, “Қараорман” романдарында да жазушы қоғамдық-әлеуметтік, уақыттың өзі алға көйің мәселелерге ден қояды. Жазушы шығармашылығындағы көңіл аударарлық бейнелердің бірі — “Бұқтырма сарынындағы” кержак шал Жөгер бейнесі. Өзімшілдік, пайдакүмарлық психология, уақыт ағымын бағамдай алмайтын кемзерделіліктің адамның жеке басына ғана емес, айналасына да тигізер зияны шаш етектен. Ұрпағының тоз-тозы шығуына өзі кінәлі Жөгер шалдың таяз тірлігі, саяқ өмірі өзімшілдік, астамшылдық психологиядан туындайды. Өзімшілдік пен астамшылдық жаңағы айтқан кемзерделіліктің, көрсоқырлықтың баламасындай. Повесте, сыншы Т.Тоқбергенов айтқандай, “қара көк бояулар қанық” болса, айналасына, ұрпағына шапағаты шамалы, өз-өзінен тарылып, тартынып отырар шалдың мінез-құлық, болмысына лайық алынған. Жалпы әдеби сында жазушының бұл шығармасы алғашқы повестерінің деңгейінен төмендеу деген сыңайда пікірлер айтылған. Біздіңше, олай емес. Бұл шығармасында алғашқы кезеңіндегі әдіс-тәсілдерінен бой тарта бастаған жазушы ендігі жерде тек барды бардай, шұрайлы тілмен баяндаумен шектелмейді; жұмсақ акварельді бояуларды қанық, көз қарықтырар бояулардың өзара түзілімімен алмастырады. Жөгер шал — драмалық-трагедия-

лық пландағы характер, көркем бейне. Сыншы С.Әшімбаевтың Жөгерді В.Беловтың “Үйреншікті шаруа” повесінің бас кейіпкері Иван Африкановичтың моральдық антиподы деп бағалауымен келісуге әбден болады. “Бұқтырма сарыны” – ішкі иірімге бай, ойға құрылған, бояу-реңкі өзгешелеу машықта жазылған шығарма еді. Осы повестен кейін “Тұйық” сынды сындарлы романның дүниеге келуі заңды да сияқты.

Қай жазушының өзі үшін бірегей, әдебиет үшін орны ерек шығармасы болары хақ. Қ.Ысқақовтың осындай туындысы, біздіңше, қозғар әңгімесімен де, көркемдік қалып-бітімімен де шығармашылық толысқандығының куәсіндей болған – “Тұйық” романы. Әдеби сынның да, оқырманның да әлі талай оралып, қайта оқыр, уақыт өткен сайын жаңа бір қырларымен ашыла түсер “Тұйық” – философиялық-психологиялық пландағы роман. Шығарманың бас кейіпкері Қажымұрат бейнесінде жазушы өмірдің ең қиын шақтарында да адамның жасампаздық күш-қуатын ашу мұратын ұстанады. “Мұрат” ауылының кешесі мен бүгінін қоса қабат өре отырып, ішкі тартысқа, күрделі характерлерге бой ұрады. Қажымұрат, сондай-ақ Әлмұрат, Зылиха, Трофим шал, Захаир, Рәпия, Шәмшінүр, Қиякмұрт, тағы да басқа кейіпкерлердің қай-қайсысы да әбден дараланған, толыққанды бейнелер.

Қажымұраттың қиын да күрделі тағдыры қоғамдық-әлеуметтік және адамдардың өз арасындағы қарым-қатынастарының диалектикасы әрі қайшылығы арқылы суреттеледі. Әдебиеттің хас мұраты. Толстойша айтқанда, адамның жан демін, болмыс-ділін тану. Ал, адам – қоғамдық, әлеуметтік-риялық, адамгершілік-гуманистік фактор. Демек, жеке адамның жан дүниесінен де уақыт белгілері, мұраттары (идеалдары) көрінбек. Қажымұрат бейнесінде жазушы характер тұрақтылығын, рух болмыс бірегейлігін бейнелейді. Ұлы Отан соғысы жылдары шағын ғана “Мұрат” ауылының ел басшысы да, көнтерлі көк өгізі де бола білген; кейін бейбіт өмірде де мағыналы ғұмыр кешіп, ел ағасы атанған мылқау жігіттің жан сергектігі, көңіл көрегендігі, түптеп келгенде, табиғи табиғатынан туындап жатады. Бас кейіпкер Қажымұрат пен зиялы, ішкі мәдениеті мол, ер жүзін арқалаған келіншек Зылиха арасындағы сезім өліп-өшкен отты күштарлық емес, бір-біріне әбден лайық, бақытты болуға әбден хақылы екі жанның шуақты жан жылуының тоғысуы, іштей ұғысуы. Адам өмірінде мүмкін бір рет қана болатын шынайы да кіршіксіз сезім адамгершілік қасиеттерден бастау алады. Қажымұрат жалпы әйел баласына қарым-қатынасында (Зылиха, Шәмшінүр, Назым) қашанда ізгілік пен ізетті бүлінді тірліктің бұзылмас тірегіңдей көреді.

Осы орайда жазушының “Өмір дегеннің бәрі әйелге деген сағыныштан басталады” деген сөзі еске түседі.

Романда әдетте жанр шарты болып есептелетін кең құлаштылықты шағын көркемдік кеңістікте зерттелер, зерделенер өмір, тереңнен тартылар, сан қабат күрделі тартыс алмастырады. Өткен күн мен бүгінгі таң оқиғалары қосақабат өріліп, уақыт пен кеңістік аражігі ажырамай жымдасып кетеді. “Тұйыққа” кейіпкерлердің еске алулары немесе тікелей мағынасындағы шегіністер жоқ, есесіне кейіпкерлердің ішкі монологтары, қажет кезде авторлық ой ағынымен жымдаса берілетін диалог-монологтар мол. Подтекст, астарлы ойлы романда қоғамдық-тарихи өзгерістердің жеке адам тағдырындағы да, халық, ел тағдырындағы да ролі, алар орны нақты оқиғалар дамуы барысында ашылған. Оқиғалардың өзінен гөрі кейіпкерлердің оған қатыс-қатынасы, көзқарасы психологиялық ішкі пірімдер негізінде салмақтырақ түсіні отырады. Жалпы Ысқақов шығармаларын оқығанда Хемингуэйдің көпке мәлім “мүздақ” (“айсберг”) поэтикалық принципі ойға орала береді. Бұл поэтикалық ұстаным жазушы шығармашылығының көркемдік, суреткерлік аспектісінен де, ал, ең бастысы, өзі суреттеп отырған уақыттың, адамдардың психологиясын зерттеу жолдарынан да байқалар еді. Жазушы оқиғалардың өзінен гөрі кей реттерде кейіпкерлердің сол оқиға-құбылыстарға деген қатынасы, көзқарасына көбірек жүк артады дедік. Мәселен, “Менің ағаларым” повесіндегі кейіпкерлер табиғатынан; әсіресе, осы “Тұйық” романында жазушы “қолмен ұстап, көзбен көрсетпесе” де, Қажымұрат тағдырының пірім, қатпар-қыртыстарын, оның басына келген “зауалға” уақыты, қоғамдық жағдайы, саясат кінәлі екенін сезініп отырасыз. Романның алғашқы нұсқасында “Үндемей өткен адам” аталуының, тіпті бас кейіпкердің мылқау болуының өзі тегін еместей. Қажымұраттың мылқаулығы – физиологиялық кемтарлық қана деуге болмас – санасы өрелі, жады-зердесі мықты, рухы биік жандардың үн шығармауы үшін жасалған қоғамдық ахуалдың да көрінісі. Жазушы негізгі айтарын өзінің эстетикалық-көркемдік кеңістігіне сыйдыра біледі. Сондықтан да романда ішкі кеңістік, тыныс, ұстамды стиль бар. Әуен-әуезі жарқылдан гөрі жарқын мұңға жетелейтін; адам ғұмырының мәні, адамдық қасиеттердің күдіреті, күш-қуаты туралы салиқалы ойларға бастайтын шығарма жазушының ғана емес, қазіргі қазақ әдебиетінің өскен биігін таныта алар көркем дүние.

Қалихан Ысқақов буынының көркемдік ізденістері одақтық, дүниежүзілік көркем тәжірибелермен қанаттаса жүріп отырды. Бұл буын сол тәжірибелерді қорыту, сыни қарау арқылы өзіне қажетін

ғана қабылдап, дәстүрді байыту арқылы көркемдік көкжиектерін кеңейте түсті. Дүниежүзілік көркем тәжірибені игеру, оны дәстүрлі аяда дамытудың бір көрінісі – Қ.Ысқақовтың осы “Тұйық” романы. Мәселен, осы романда жазушының Э.Хемингуэй, Г.Белль шығармаларындағыдай уақыт пен кеңістіктің арасына жік түсірмей, оқиғалар ағымын анықтап-ажыратуды оқырманның өз еншісіне қалдыратын әдіс-тәсілге бой ұрғаны айқын аңғарылады. Жеке пікірімде, “Тұйықтың” Хемингуэй шығармаларымен, әсіресе Қажымұрат бейнесінің “Тәуекелдегі” (“Иметь и не иметь”) Генри Морган, “Жа-назадағы” (“По ком звонит колокол”) Роберт Джордан, “Мұхит-тағы аралдарындағы” (“Острова в океане”) Томас Хадсон бейнелерімен үндестігін жоққа шығаруға болмайтындай. Бұл – жазушылардың стильдік көркемдік әдіс-тәсіл, қоғамдық-әлеуметтік позицияларындағы айырмашылықтарына қарамастан – кейіпкерлерінің рух мықтылығы, ізгілік, адамгершілік атты ұғымдар биігінен табылуынан; адамға деген махаббат, аяныш, кешірім, түптің түбінде адамның рух мықтылығымен женеріне деген сенімнен; адам бақытсыздығының себебін қоғамның даму деңгейімен, қоғам дамуындағы қайшылықтармен, орта, әлеуметтік жағдаймен тығыз бірлікте қарастырудан туындайтын үндестіктер.

Жазушы Қалихан Ысқақов ұғымында – адам бойындағы жағымсыз қасиеттер туа бітпеген. Оның бәрін адам тағдыр тәлкегіне түскенде жамап алады. Бірақ, қанша дегенмен, адамның аты – адам. Жүрегінде ізгіліктің, жақсылықтың, адамгершіліктің сәулесі бар. Соны таба білу керек. Оята білу керек. Сондықтан да суреткер кейіпкерлерінің де, замандастарының да бойынан осындай қасиеттердің ұшқынын іздейді. Бұл сипаттар, әсіресе, оның “Қараорман”, “Ақсу – жер жаннаты” романдарында көрініс тапқан.

Қараорман – тек қазақ емес, бүкіл түркі ұғымында Отан, ел-жұрт деген мағына береді. Қара орманың үшін не тындырдың, не жасадың, не жасамақсың? Қара орманға дінгек қадамасаң да, қандай таяқ шаныштың? Бабаңнан кейін не өзгерді, атаңнан кейін не өзгерді? Сенен кейін не өзгермек? Осындай сауалдарға жауап іздейтін “Қараорман” романынан жазушының қазіргі кездің көкейкесті мәселелеріне қосқан азаматтық үні; адамсүйгіштік, имангершілік, ізгілік атаулыны уағыздаушылық дауысы естілетіндей. Заман, уақыт талабымен аяқты тең басып, туған жер, аймақ, ел атты ұғымдардан кеңінен ойлайтын іскер басшы Сипат, туған ел-жерсіз өмірінің мәні жоқтығын сезінген Жақып, азаматтық-әлеуметтік санасы енді толысып, енді-енді қимыл-қарекет көрсету қамындағы Бекет – авторлық үлкен идея арқаланған бейнелер.

Жазушы “Қараорман” жарық көрген соң араға біраз жыл салып барып “Ақсу – жер жаннаты” атты қомақты романын ұсынды. Жаңа туынды – негізі “Қараорманда” қаланған; Алтай аталатын иен өлкенің бүгінгі – кешегі талайлы-талапайлы тағдырының нәтижесі екенін, ал болашағы бүгіннен қаланарын суреткерлік ой-зерде, көңіл-көзбен жіті барлап, жентектей таратқан, тараулатқан туынды. Кезінде “Қараорман” романында жазушы түгел ақтарылмағандай, айтар шындығын індетте ашпағандай көрінетін де тұратын. Бұл роман, сыншы Т.Тоқбергенов айтса айтқандай, аяқталмаған, енді ғана басталған, үзік-үзік хикаялар сыңайын танытқан. Оқырман қауымның біразы романда жібі тұзу кейіпкер аз, бірі кеше, бірі топас, бірі заржак, т.с.с. деп қоңылтақсығанын да білеміз. Мұның да себебі жоқ емес-ті. Өйткені, жазушы кейіпкерлерін мейлінше, қаншалықты даралағанмен де, ол кейіпкерлердің әлеуметтік түп-тегі, ортасы, уақыты түш-етектен қопарылмаған соң, әлгіндей мінез-болмыстар аспаннан түскендей, өзін-өзі ақтамайтындай сезілері шындық-ты. Енді бағамдасақ, оның да объективті себептері болған сияқты. Жазушының “Қараорманды” жазу барысында аяқ-қолы тұсалыңқырағандай екен – басы ашық шындықты құлаш сілтеп жаза алмаған кез болды.

“Ақсу – жер жаннаты” романы негізінен бүгінгі күн, бүгінгі күн болғанда, Алтай өңірінің жетпісінші жылдарын қамтиды. Десек те, романның көркемдік әлем ауқымы бұл кезеңмен ғана шектелмейді – Алтайдың, оның әлеуметінің сонау ғасыр басынан бергі тағдырына, тыныс-тіршілігіне ортақтастырады, сан тарау ашы сауалдарға да жауап іздетеді. Совет өкіметінің орнағанына жарты ғасырға жуық уақыт өтсе де, жұмақ өмір неге орнамады, Жерұйық неге табылмай келеді? Ел неге тозды, жер неліктен азды?.. Түйіні, бүгінгі таң үшін түйіні – ел ішіндегі рухани кедейліктің, ошақ басының тексіз кіршендігінің, түп тамыры неден, қайдан? Айтысайын десе – айыпкері, алысайын десе – жауы жоқ боп дал болған елдің қосы қайтсе бүгін бүтінделмек?

Себепсіз салдар жоқ. Ел азса – жер тозады, жер азса – ел тозады. Жазушы өнеріне өзек болған Алтайдың бүгіні, 70-жылдардағы жүдеу тыныс-тіршілігінің себебін әріден, арыдан іздейді. Патшалық Россияның отарлау саясатының зардабын, Шерубайдың әкесі Сапаның толғамымен айтсақ, “...Патша заманын да көрген, қазаққа ақ патшаның ұсынған дәмі де зәһәрдан ащы, қыл бұрауы қылыштан да откір екенін және білетін, бір мың да жеті жүз тоқсаныншы жылдардан басталған переселен бұратана халықтың қанын судай шашып, жерін, қонысын тартып алып, Алтайдың асуына апарып тыққанда да арашашы табылмаған... Жер деген шіркіннің қасіреті қатты,

қара орманның тақсіреті онан да зарлы екенін”; Бұқтырма мен Қатынның суы қан боп ағып, Алтай өңірі қан-жын сасыған кезді де, кеңес өкіметі орнаған соң асыра сілтеудің, кемзерделіліктің қамшы үйіргенін, көзді бақырайтын қойып ақ малын пулеметпен қырып салғанды, жұт-аштықты көрген ел, игі жақсыларынан көзбе-көз айырылған, басын тауға да, тасқа да соққан елдің; басына түскен апат-аштықта Жанжігіттей зерделісі болмай, қырылып қалған ауылдардың тағдыры; сонау алмағайып кезде ағайыннан айырылып немесе бар жекжаттың өзінен шапағат көру мүң болған шақтардың мұзы осы күнге дейін ерімей жүрген адамдардың тағдыры; көкпарға түскен тоқтыдай боп біресе анда, біресе мында қарап тозығы шыққан шаруашылықтардың тағдыры; өртенген, оталған орман, бүлінген болмыс, қыңыр-қисық, мешел мінездер – бәр-бары жинақтала келгенде жазушының жан жарасын тырналайды. Бірақ жанын ойлап аянкестенетін ол жоқ. Туындыда “Тұйық” романына дейінгі лирикалық-психологиялық мәнгерден “бас тартатын” жазушы, енді өмір шындығына “үкідей тік, керек десеңіз, бағжиып қарауды, жақсысын асырмауды, жаманын жасырмауды” мұрат тұтады.

Кейіпкерлердің бүгіні мен кешегісі тұтаса келе мінез болмысы, ой-түйсігі, арман-мүддесі балшының құмалағандай бадаланып; “Қараормандағы” портрет, мінез-құлық-пиғылы, қимыл-қарекеті анық болғанмен де, тегі, түп-түқияны, әлеуметтік болмысы бұлыңғырлау кейіпкерлері мұнда – жаңа шығармада жарқырай ашылады. Ағайын-туыс, елдес-ауылдас, рухтас-мұраттас боп бір-бірімен қоян-қолтық ғұмыр кешіп, өмір жолдары өрмекшінің торындай астаса шырмалып жатады.

Романда рухани тектілік, адамдық-азаматтық сана-зерде, сезім-күйдің әр деңгейінде – ұшар басында да, ортан белінде де тұрған. сондай-ақ етегінде жер бауырлап жатқан да кейіпкерлер аз көрінсін мейлі, көп көрінсін мейлі, бүкіл діл-болмысымен көз алдыңызда қалып қояды. “...Елге ненді сіңіріпсің? Еңбегің бе?.. Қалай айтсаң да еңбек – ниет пен қолдың қаруы, күректің атауымен өлшенетін азап пен тер емес пе... Ал сол дүние-жалғанға рухани не қалдырдың?..” деп өз жанын жегідей жейтін Шерубайлар, алтынның сынығындай Жанжігіт, Осип қариялардың бойындағы рухани тектілік – жігіт ағасы, ел жағасы болған, тағдыр талқысын көп көрген Сигатта, қыздай жесір, соғыс кезіндегідей әлі де өздерін “бірі – сельсовет, бірі – хатшы” сезінетін Сарқыт пен Марусяларда, бұлардан кейінгі ұрпақ, соғыстың өзін көрмесе де, зардабын, ауыртпалығын тартқан, ой-зердесі өзгелеу егерь Асхат, Жанжігіттің ұлы ұшқыш Қылаңхан, тілі уытты, темірді де кесіп түсер жырау Бескемпір, әкесі Есімханның

бітеу саналығы жан шиканына айналған Бекеттерде; Шерубайдың қызы Сән, Сигаттың қызы Меруерт, жансүйері, кейінгі зайыбы Меңсүлүларда жалғасын тапқан. Меніңше, романда жазушының негізгі ой жүйесін анықтай алып шығар кейіпкерлердің бір парасы – “адамның басы – Алданың добына” айналғанда адам табиғатының қалай қырық құбыларын, өзгерерін, жалпы адам баласының жабы, жәутік болуындағы қоғамдық-әлеуметтік атмосфера-жағдайдың рөл-“үлесі”, адам бақытсыздығының түп-тамыры қайдан туындайтынын бағамдатып; жазушының өзі қаншалықты аяусыз “ұрып-соғып”, уытты тілімен түйреп отырғанмен де, үлкен жанашырлықпен, аянышпен (аяу, жаны ашу үлкен махаббаттан ғана туындайды) суреттеледі. Орман шаруашылығындағы “Дружба” бригадасының мүшелері – тасқабақ Жақып, суырыпсалма ақын Бескемпір, өмірінің жартысы ақша жинаумен өткен Мешел бейнелері арқылы жазушы ел басына түскен тауқымет-нәубеттің нақ өзінен гөрі “нәтижелерін”, қиюы қашып, құрсауы кеткен тағдырлардың трагедиясын зерделетеді. Сигатша толғағанда, “Әр құбылыстың әлеуметтік себебі бар. Тек қылмыстың ғана емес, жабылықтың да әлеуметтік тамырын тауып, соған орта, қоғам болып балта шаппай, біз кісілікке жарамаймыз. Жабылықты тек адамның жеке басының міні деп санауға болмайды”. Жақып, Мешел, Ситандардың болмыстарындағы қайшылықтардың да объективті себептері бар. Мәселен, алғашында Мешел түйсігі шамалы, ақша десе жанын беруге бар, ал ақшаны не үшін жинайтынын өзі де білмейтін, мәңгүрт болудың сәл-ақ алдындағы адамдай көрінеді. Ал адамды мәңгүрт ету үшін оның тарихи жадысын жоғалту, өткенінен ажырату, туған-өскен жерін айран-асыр ету, тәу етер ата-баба, ата-ана бейітін типылдап жіберу жетіп жатыр. Мәселен, Мешелдің “...өз әкесі есінде жоқ. Әскерге елден бұрын кетіп, жапон соғысынан қайтпай қойыпты. Қызыл жұлдызды шлем бөрік киген мұртты қазақтың суретін әкем деп иемденуші еді. Бір күні мас боп келіп, қу соқыр жыртып тастағаннан бері ол бейне де көз алдынан біржола өшкен. Шеше байғұс жұдырықтай баламен жиырма жасында жесір қалған екен. Күні үшін тиді ме, әлде жесірлік қажытты ма, кім білсін, үш бала тауып берсе де, өле-өлгенше үш күндік бай қызығын көрген жоқ. Жаз шықса сал айдап қаңғып кетіп, күз тапқан-таянғанын тауысқан соң, алты ай қыс пеш үстінен түспей жатып алатын, асқа масыл, басқа септігі жоқ дуананы асыраймын деп-ақ өмірі өксіген. Сөйтіп жүріп үстіне бір жапырақ жіп ілмеген анасы екі метр көрге де ақыретсіз кірген еді. Ақыры, белгісіз моласын да көп белгісіз төмпешіктермен бірге “Қызылжар” деп аталатын шағын пристаньмен қоса Бұқтырма

дейтін теңіз жұтып қойды... Бұқтырма адыра кеткен сол бір балалық шағын, өмірбаян деп аталатын артындағы шиырын да біржола өшіріп кеткен секілді еді...”

Романның екінші бөлімінде кейіпкердің күлді көмеш боп қатып қалған жүрегінде адамгершілік сәуле үшқыны жылтылдап, халқадерінше тарихи жадысы көз ашады, адам баласын хайуаннан ажыратар саналы өмірге иек арта бастайды. Ол ендігі жерде Алтайдың орманын ғана қорғаушы емес, адамдарының да қорғаны болар жолының — Сигат, Асхаттар жолының жүргіншісі. Шығармада жер ортасына келгенде серпіліске түскен, тасқабақ Жақыптың да, Бескемпірдің де, бар тірлігі тышқанның сыбағасынан пұл табу боп жүрген Ситанның да болмыс-қалыптасуы балалық шағынан бастан жүлгеленеді. Бұлардың, бір қарамаққа, қисық біткен бұтақтай болуының әлеуметтік себептері ашылады... Ал ағайын-туысты жат еткен. елді тоздырып жіберген сол бір кезеңнің тірі экспонатындай Есімхан болса Алматыда үлкен қызметте алшаң басады. Ең сұмдығы сол — ол өзін өкімет пен партияның тапсырмасын жанын аямай орындадым деп, қазір де орындап жүрмін деп сезінеді. Отыз жасқа дейін ел қайсы, жер қайсы деп ешкімнен сұрамаған, атамекенін, әкесінің жұртын іздемеген Бекет әкесі Есімхан туралы әңгіменің шет жағын Жанжігіт шалдан естіп, жаны түршігеді. “Мен ұрын түскенде апалары он екіде еді, — деді, Бекетте құлақ бар-ау деп тұрған жоқ. Әйтеуір дей салды. — Әкеміз қойдан жеті тұсақ, бір қошқар, жылқыдан жеті байтал, бір сәуірік берді де, жеті сырмақ пен жеті көрпені қатыныңа қаусыртып аласың деді. Неге жеті деп мен сұрағаным жоқ, жетімге беретін қайыр-садақаның түрі осы деп ол айтқан жоқ. Бар айтқаны — үйіңе күніне жеті қонақ түссе де, біреуін құрауыз жіберсең, менің ұрық-шарқымның есебінде жоқсың деді. Жеті көрпе, жеті сырмақ қонақтың жамбасында тозды, қонақтың саусағынан артылған жеті тұсақ, жеті шыбыштың қалғанын өкіметке тапсырдым. Жеті байтал жеті үйір жылқы болып еді, бірісіне тісім тиген жоқ. жиырма сегізінші жылы сенің әкең маңқа келді деп пулеметпен қырып салды, осы елге жал-құйрықты тұяқ қалдырған жоқ. Әйтеуір, ағайынның арқасында қара басым маңқаға шықпай аман қалды!.. Арғы беттегі ырсиған сонау жарды көрдің бе? Соның етегінен терен орды көрдің бе? — деп, шал келсаптай қолын көкжиекке сұғып-сұғып алды. — Менің көзім жетпесе де, сол беттен құлағым күні бүгінге дейін жылқының шұрқыраған дауысы келеді. Мен жетпіс жасыма дейін жылқының шынғырған дауысынан шошып ояматын болдым!.. Жалаңаш жарқабақ тұманның астында қалған екен. Жар басындағы қаздай тізілген ағаш үйлердің шақырайған шамдары ғана

жылтырайды. Шақырайған көп шамдар оққа байлап тастаған көп жылқының шатынаған көзіндей болып елестеді де, дәл қазір желіні үзе, шыңғырысып шаба-шаба жөнелетіндей Бекеттің тұла бойы түршігіп, қашадан кейін шегінді...”

Астанадан қияндағы Алтайға келген Бекеттің естіген алғашқы сұмдығы осы; әшейінде де әкесіне деген көңілі шамалы жігіттің, әкесінің сызды да сұлу өмірінен, берекесі кеткен, сырты бүтін, іші түтін үй-ішінен жерінген Бекеттің, әкесінің Алтайда қалдырған ізінің жұлгесі осы бір әңгімеден кейін санасына тас боп түскен жігіттің жан дүниесінде төңкеріс басталады. Ол енді ел тануға, жер тарихына ден қояды, тіршілік қамымен — хайуани салахиятпен күн кешкен әкеден безініп, — “адам баласына әлім келгенше пайдамды тигізсем деп нисаният — адамдық жолында” (М.Әуезов) ғұмырын сарп еткен Сифат сынды азаматтың бел баласына айналады. Ел үшін қам-қарекет жолына енді бет бұрған, қоғамдық-әлеуметтік санасы толысқан жігіт үлкен аядағы қимылға енді кірісеріне сенім туады.

Егер шығармадан бас кейіпкер іздеу қажет болса, бірден ол — Сифат дер едік. Тағдыр жолы сан бұралаң. Ленинград блокадасының азабын басынан кешкен Сифат бүгінде қамкөңіл болса — халық үшін, жаны жай таппаса — қарлығаштың қанатымен су сепкендей болса да жақсылық көрсетсем, аз-тоз болған жұрт — ел болса екен дегені. Елдің соры көші-қон, халықтың соры миграция екенін Сифат жігіт-елең кезеңде-ақ ұққан. Бұл елдің қаймағы қашан бұзылды десе, Сифаттың есіне 16-жылдың июнь жарлығы түседі. Зерделі, текті азамат Сифаттың жаны шықса — ел малды күнкөріс үшін емес, өмір сүру үшін, рахат үшін жинаса деп шығады. Қызылтанау боп Алтайдың ағашын қорығанда адамын кім қорғайды деп жанұшырады. Сонау 30-жылдары Ленинградтағы академияны бітіріп елге келіп, қажетіне жарауды ойлаған, бірақ үкіметке керек болмай қалған Сифат Осип шалмен екеуі орман шаруашылығының болашақ қонысын Ақсудан таңдаған; аштықтан тоз-тозы шығып, кесіпсіз қаңғырып қалған қазақ ауылдарын Ақсу өңіріне алып келген. Аласапыран кезең, блокададан кейін елге оралғаннан бері әлеуметке, Ақсуға жұмсаған қайраты есепсіз жігіттің бейнесі — ой-толғамы, сезім-түйсігі, тереңнен ойлар сұңғылалығы, кірпияз-сыналығы — бәрі-бары тоқайласа келе оқырман жадында жатталып қалады. “...Ойлап отырса, шамасына өлшеп, шаруасын біліп жайына жүрмей, тірлікті өзінің емес, өзгенің ісінен бастапты да, содан тапқан азабы болмаса, барқадары да жоқ, бүкіл ғұмыры осымен өтіп келе жатқан сияқты; Сифаттың күні ел үстінде, елдің күні Сифаттың мойнынан түскен емес...” Шығарма қоғамымыздың хал-жағдайы, а д а м д а р д ы к і р і п т а р л ы қ қ а д у -

шар етер алапат механизмнің болмысы туралы ойға қалдырады. Сіғат райкомның бюросынан шыққан соң, жолда келе жатып дүние кешеді. Алайда романдағы оптимистік рух бәсеңсімейді. Өйткені, жоғарыда да айтып өткеніміздей, Сіғат та. Жанжігіт, Шерубай, Осип, Сарқыт, Марусялар да – халықтық ізгі-иман қасиеттердің квинтэссенциясындай кейіпкерлер – әрқайсысы өз әл-қадерінше ізгілік, адамдық қасиеттердің дәнін сеуіп өтуші адамдар. Бұлар ұрпақсыз емес, рухани мирасқорлары мол адамдар.

Ықылым замандарда Асанқайғы іздеген Жерұйық – әрбір адамның өзінің туған, өскен-өнген жері шығар. Ал туған-өскен-өнген жері әрбір жанға жер жаннаты – Жерұйыққа айналуы үшін әлеуметінің рухы мықты, өзі мығым болмағы шарт. Қазағы бар, кер-жағы бар – алтайлықтардың ұғым-танымында Жерұйық – Ақсу екен. “Алтайдың бытқылында адасып отырған елді мекен, ары аққан, бері аққан бұлақ біткеннің Ақсу атаулы содан болса керек”. Жазушы – Алтай, оның тұрғындарының тағдыры, экологиясы, жарты ғасырға жуық тыныс-демімен біріге-бірегейлене отырып, дүниәуи ұғымдардан ой кешеді. Біздіңше, бұл роман бүгінгімізді де, әлеуметіміздің бастан өткерген тарихи шындықтарын, ақтандақтарын да төл әдебиетімізде көркемдік тұрғыдан зерделеген алғашқы кең тынысты туындылардың бірі. Бұрыннан жұлын-жүйкені бітеп жүрген ала-сапыран ой, қылбұрауға түскендей күй кешкен сезік-сезім, аста-төк материал ақ қағаз бетіне бір деммен төгіліп түскендей сезіледі, “бір деммен” дегенді көңіл қалып-күйіі, шабыт ұғымынан айтып отырмын; ойы қордалы, сөз суретінің тек Қалихан Ысқақовқа ғана тән сұлулық, саздылығы, сыңғыры, бейнелілігі ерекше туындының азаматтық үні айқын естіледі.

Енді романға байланысты бірер көңіл күмәнімізді білдірсек:

– кейіпкердің де ой-толғағы, түптеп келгенде, автордыкі. Ал, жазушының айтар ойлары кей кейіпкерлердің қанасына сыймай жатарын (мәселен, Василий Иванович Соловьев, т.б.); халық трагедиясының айыпкерлері боп танылар адамдардың (мәселен, Есімханның) өз трагедиясына үңіліңкіреу, соны үңгіңкіреуді іздегенімізді (өйткені. Есімхандардың өз трагедиясы, пайда болуының объективті себептері бар);

– бүгінгі тонын айналдырып келген Есімхандар тобының, мәселен, лақа ауыз Әбдіжапардың сүйеніш-тіректері болмыс-пішімінің анығырақ, айқынырақ көрінбегеніне аздап қоңылтақсығанымызды;

– Алтай – қаймағы бұзылмаған халықтық тілдің бесігі, Алтай тұрғындарының сөз саптауы бөлек, шетінен шешен десек те – характер даралауға осының өзінің кесірі тиіп жатарын;

– романның аты да көңілге қоныңқырамайтынын (шығарманың он бойында Ақсу – Беловодье, Жерұйық екенін Осип шалдан ғана еститіндіктен де емес, әрине) таратыңқырап айтар едік. Қажет санамадық. Өйткені, біздің бұл көңілкүмәндарымызды сөйілтер шығарма тіпті басқаша бір қалыпта жазылуы керек екен. Ал, түйіндей келгенде, “Ақсу – жер жаннаты” – рухани-эстетикалық қазынамыздың, ұлттық тарихи зерденің толыға түсуіне қосар үлесі мол, күрделі көркем туынды.

Жазушының бүкіл шығармаларын бір-бірінен бөле-жармай, тұтас қарастырсаңыз – ғасыр жүлгесіндегі ілгерілеу, тоқырау, іркілістер, соқтықпалы-соқпалы әлеуметтік даму жолымызды, адамдар санасындағы өзгерістерді, рухани өсу жолдарын түйсінер едіңіз. Ұрпақ жалғастығы – дәстүр сабақтастықты да, салқындықты да; рухани туыстықты да, кереғар-қайшылықтарды да қатардағы қарапайым жандардың күнделікті тіршілігі, ой-сезімі, өкініші мен өксігі, мақсат-мұраттарымен өлшеп-безбендейтін, зерделейтін жазушы драматургиялық шығармашылығында да кешегі мен бүгінгі өмір-шындығымыз, тұрмыс-шындығымызды өрнектейді, ертеңімізге алаң болады. Оның төл драматургиямызда өзіндік орны айқын драмалары әлеуметіміздің 60–80-жылдар көлеміндегі хал-ахуалын өрнектейді. Соңғы жылдарға дейін қазіргі қазақ драматургиясының тоқырау кезеңін бастан өткергені туралы республикалық, одақтық баспасөзде, әр трибуналардан айтылып, тіпті мұның өзі қоғамдық пікірге де айналып кетіп жүрді. Ал, қазақ драматургиясының тоқырау кезеңі деп танылған сол уақытта драматургияда өнімді еңбек еткендердің бірі осы Қалихан Ысқақов болатын. Жазушы-драматургтың “Қараша қаздар қайтқанда”, “Сайкының ұрпақтары”, сондай-ақ Әкім Тарази екеуі бірігіп жазған “Апа-апатай”, “Жәке-жәкетай”, “Кемпір іздеп жүрміз” атты уытты комедиялары қоғамымыздың әлеуметтік-психологиялық көкейкесті мәселелерін көтерген салмақты дүниелер еді. “Қараша қаздар қайтқандағы” қария Асан, қариямен рухани мұраттас жас жігіт, көмекші шопан Асан, “Сайкының ұрпақтарындағы” жас шопан Қоянбектердің көзімен көрінетін әділетсіздік, бұрмалау, алдаулар, имангершілікке жат басқа да жағдаяттар қоғамдық-әлеуметтік шындығымыз еді. Шартты түрде алғанда шопандар өмірін арқау еткен бұл драмаларда автор жеке адамның көсегесі көгеріп, ісі түзелмей, қоғамның да көсегесі көгермесін, қосы түзелмесін; тексіздік текірек қағып, бассыздық бас көтергенде әлеуметтің ұшырар халін, “заманы түлкі болғанда тазы боп шалар” кейіпкерлердің (айталық, Мұрат, Қарсақбай) қимыл-әрекетін мiрдiң оғына қадай отырып, олардың мұндай

кимыл-қарекетке баруының объективті-субъективті себептерін де көзден таса қалдырмайды. 70-жылдары одақтық аренада аса резонанс тудырған А.Вампилов, В.Шукшин туындыларымен рухтас бұл драмаларды бүгінде қайтара оқысаңыз — драматург-суреткердің қоғамымыздың өліара келбет-болмысын, жалпы атмосферасын сынған сүйекті бірден таныр сынықшы-оташыдай тап басып ұстағанын мойындамасқа әддіңіз жоқ. “Қараша қаздар қайтқанда” драмасы бойынша кезінде фильм түсіріліпті, ал “Сайқының ұрпақтары”, сондай-ақ Ә.Таразмен бірігіп жазған комедиялары да, өз білуімде, театр сахнасын онша көрген емес. Драматургтың төл туындыларынан гөрі әдебиетіміздің классиктерінің туындылары негізінде жазылған драма, трагедияларының сахналық жолы болғанға ұқсайды. Оның М.Әуезовтің “Қараш-Қараш” повесі оқиғасының сарыны бойынша жазылған “Таңғы жаңғырық” әлеуметтік драмасын М.Әуезов атындағы академиялық және Талдықорған облыстық театрларында режиссер, Қазақ КСР халық әртісі Б.Омаров, Торғай облыстық театрында режиссер Ж.Хаджиев, ал Ф.Мүсіреповтің “Ұлпан” романы негізінде жазылған осы аттас трагедиясын Талдықорған облыстық театрында Б.Омаров, Қарағанды облыстық театрында режиссер. Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген өнер қайраткері М.Байсеркенов сахнаға шығарды. Драматургтың Э.Казакевичтің туындысы бойынша Ш.Құсайыновпен бірігіп жазған “Даладағы екеу” драмасы Республикалық Жасөспірімдер орыс театрында қойылды. Жазушы-драматург шығармашылығының бұл қырын толығырақ тани түсу үшін “Ұлпан” трагедиясына тоқталу орынды.

Драматург романның негізгі өзек-идеясынан еш ауытқымай, Ұлпан трагедиясын уақыт, қоғам, орта трагедиясы етіп суреттейді. Оның зерделеуінде де Есенеі мен Ұлпанның қосылуы қоғам, орта заңдылығынан туындаған, бірақ, санаға, ақыл безбеніне салғанда ақтауға, тіпті тілектес болуға әбден тұрарлық жайт. Уыздай Ұлпанның өзінен қырық жастай үлкен Есенеіге шығуы алғашында трагедия сияқты сезілгенмен, тереңнен ойлағанда, Есенеіге, Есенеі берген мүмкіндік арқылы еліне мысқалдай да болса жақсылық жасауында екенін мойындайсыз. Ел бірлігін сақтау, руаралық қалыңдықты тоқтату жолында Ұлпан Есенеіге алғашында сенімді көмекші, ақыл-қосары, рухани серіктесі болса, уақыт өте келе оның ісін ілгері дамытушы, жанашыл-реформатор деңгейіне көтеріледі. Бір-біріне әбден лайық, мұраттас екі жанның қарсыластары осал емес. Ұлпан халық сүйіктісіне айналғалы өз елдерінде беделдері тая бастағанын сезінген олар, әшейінде өзара қырық пышак болып жүргендерін ұмытып, бірігіп Ұлпанға қарсы шығады. Елді әйел басқарғанды намыс

көргенсіп, Ұлпанды қайткенде де аластауға ұмтылып бағады да, ақыры дегендеріне жетеді. Трагедияда Есеней, әсіресе Ұлпан бейнесі Тілеуімбет, Байдалы, тағы да басқа билердің мықты-мығымдылығына байланысты да шындалып толыға түседі. Мен бұл арада романнан белгілі оқиғаларды қайта баяндауды мақсаттап отырған жоқпын, драматургтың романның бүкіл идея-оқиғасынан алып шыққан тағылымын қалай қабылдағанымды ғана ортаға салдым. Жанр заңдылықтарын мейлінше меңгерген драматург трагедияда бірегей композиция мен кейіпкерлер характерінің аса нәзік драмалық нақыштарын табады. Мүсірепов сынды сөз зергерінің көркем тіл құнарын да сақтай, бояуын құлпырта білген Қ.Ысқақовқа бұл шығарма үшін Қазақстан Жазушылар одағының Е.Мүсірепов атындағы сыйлығы әбден орынды берілді.

Көркем тіл құнары дегеннен шығады, шынайы өнер иесі “ең бірінші қалай жазу керектігін білу керек. Яғни өзін-өзі стилистік қалыпқа келтіріп алғаны жөн. Драматургияда да, прозада да, көркем аудармада да тіл байлығы маңызды рөл атқарады” дейтін, әрі осы ұстанымына адал Қ.Ысқақовтың, реті келгенде айта өтсек, Буниннің шығармаларын тәржімалаған, Буниннің сұмдық стилистігіне таң қалатын прозаиктің, қазіргі қазақ әдебиетіндегі ерекше стилист жазушы екендігі мойындалған шындық. Оның аса көркем, әуезді, сан құбылмалы бояуға тұнып тұрған тілі туралы әдеби-көркем сында да, ауызекі пікірлерде де көп айтылып келеді. Сөздің дәмін, нісін жанымен сезетін; кескін-келбетін, құлақ-көзін айыратын; сөз-құдірет алдында мысқалдай да қиянаты жоқ жазушы шығармаларын оқып отырып тынысыңыз кенейіп сала береді: Алтайдың ауасын жұтқандайсыз, тайга иісі, балқарағай, самырсын иісі кеңсірігіңізді жарады. Күн мен айдың, аспан мен бұлттың, шөп пен жапырақтың қалып-күйі, өзен мен көл, шегіртке мен көлбақа, тіпті үп еткен самал суреткерлік көзден қалт кетпейді; және де бұл орайда, біздіңше, Әуезов дәстүрін өзінше жалғастырып дамытар жазушы туындыларын оқып шыққан соң өмірінде тайганы, Алтай өңірін көрмеген жан өзін бір уақ сол аймақтың табиғатымен оянып, табиғатпен көз ілетін тұрғынындай сезінеді.

Жазушының көркем тіл шеберлігі өз алдына жеке, терең әңгіменің арқауы. Ал, көркем тіл нәрін, қазақ тілінің қасиет-құдіретін сезінгісі келетін жан, сондай-ақ қолына қалам алған талапкер жас Ысқақов шығармаларын қайталай, қайырыла соғып, оқып отыруы керек-ақ. Жас қаламгерлердің жазушыдан алар тәлімі, үлгі-өнегесі көркем тіл тәңірегімен ғана шектелмейді. Суреткерді тану, толық, біртұтас қабылдау үшін оны оқу, сүйсініп-тұшынып оқу шарт.

Әдебиет – адамтану дейміз. Адамтану өмір тануға сабақтас. Өмір тану үстінде жазушы өзінің адамдық, адамгершілік, адамсүйгіштік ықылымдарын ашады. Кейіпкерлеріне қарап авторды тани қою қиын. Әйткенмен жағымды-жағымсыз кейіпкерлердің бойында авторлық болмыс-бітімнің бедері болатынын, адамның болмысына тұрмыс-тіршілігі, қам-қарекеті де әсер ететінін айтады жазушы. Ал, “Суреткердің өз басының идеялық, адамгершілік, профессионалдық кемелдігін жеткілікті шыңдай алмай тұрып, оның шығармасының идеялық-көркемдік кемелдігіне қол жеткізу еш мүмкін емес” (Ә.Кекілбаев) екеніне қол қоя отырып, идеялық, адамгершілік, профессионалдық кемелдікті бауырына басқан біртума суреткер Қалихан Ысқақов болмысы мен шығармашылығы жас қаламгерлер үшін өте маңызды сабақ деу зәредей артық емес.

ақпан, 1989

ЗАМАННЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ

Әкім Тарази шығармалары туралы

Өз шығармашылығында бүгінгі күн, замандастар тыныс-тіршілігіне бірегей бет бұрған жазушылардың бірі – Әкім Тарази. Оның алғашқы әңгіме-повестері бейнелер динамикасымен, кейіпкерлерімен сан қырлы көзқарастарға мүмкіндік тудыра білуімен, бұл ретте қоғамдық-әлеуметтік факторларды алдыңғы планға қоя алуымен ерекшеленсе, кейінгі шығармаларында айқындала түскен новеллистикалық сипатты қоса айтқанда, жазу машығы бөлектеу көрінген. “Құйрықты жұлдыз” повесінен кейін Таразидің қай шығармасы да әдеби ортада пікірталастарға мұрындық болып, темірқазық идеяларын танытатын кейіпкерлері шығармадан шығармаға өсіп отырды.

Жазушының уақыт шындығы бейнеленген шығармаларының бірі – “Тасжарған” романы. Роман оқиғалары Омардан бас алып, таралып, қайта айналып келіп, соның айналасына тоқайласып жатады. Жоғарыда жазушы кейіпкерлерінің кітаптан кітапқа есейіп, толысып отыратынын айтқанбыз. Омар – “Құйрықты жұлдыздағы” Сәнжанмен рухтас, бірақ одан гөрі әлеуметтік белсенділігі жоғары, рухани бітімі келіскен кейіпкер. Көпке сыйлы, сегіз қырлы, бір сырлы Омар аяқ астынан істі болады. “Бала өліміне кінәлі” деген күдікке ілініп, басына күн туғанда көп нәрсеге көзі ашылады. Сан шытырман оқиғаларға да тап болатын Омар, ақыры, үлкен сыннан сүрінбей өтеді, әділдік салтанат құрады. Ол, енді, ең бастысы – адам, адам тағдыры, хал-жағдайы, жан дүниесі екенін мықтап зердесіне түйеді; туған жер, өсіп-өнген топырақтың қадір-қасиетін шындап сезіне бастайды – жаны катарсистен өтеді. Жазушы әлеуметтік белсенділігі жоғары, рухани әлемі бай кейіпкерін көбіне қимыл-қарекет үстінде көрсетуге ден қояды. Оқиғасының географиялық ауқымы кең романдағы тартыс адамдардың жан дүниесіндегі тартыс-қақтығыстар боп жүлгеленеді. Бүкіл қоғамды жайлай бастаған көз бояу, мансап пен билік алдында бас ұру; әлеуметтік топтардың тұрмыс-тіршілігіндегі жер мен көктей алшақтық – бәр-бәрі романда қоғамның шағын моделі – отбасылардың тыныс-тіршілігінен аңдалады. Омар – Сәуле, Досым – Ұлмекең, Альберт Исаевич – Валентина, Жексен – Разия, Әли – Әлия, Мұса – Торшолақ, Әбілез Кенжеевич – Рауза Ахатовна, Мамыржан – Қадияша, Мәтеков – Қаншайым отбасыларының әрқилы мінез-құлық, ниет-пиғылдары, өзіндік тағдырлары бар. Жазушы қаламы, әсіресе, тоғышарлық, мансапқорлық, арызқойлық, күншілдік, қысқасы, рухани мешпеулікті суреттеуге кел-

генде жүрдек-ак. Бұл орайда оның кейіпкерлері тип десе де болады. Айталық, Мамыржан — жалтақтықтың, корқақтықтың, осыдан да келіп туындар опасыздықтың (оның екiнiң бiрiнде “ойбай-ай, құры-дым, масқара болдым” дей беретiнi бекер емес), Мәтеков — жалақорлықтың, Қарақұтан — даракылықтың, Қойкелдi — қулық-сұмдықтың, ал Әбiлез Кенжеевич (оның романның өнбойында негiзiнен осылай аталатыны оқырман есiнде шығар) — мансапқорлықтың жиынтық бейнесiндей. Жазушы кейiпкерлерiнiң болмысын өз кимыл-қарекеттерi, психологиясын деталь арқылы да ашуға салмақ салады. Мысалы, қалалық атқару комитетiнiң орынбасары, яғни Омардың орынбасары Әбiлез Кенжеевич Омар шырғалаңға түскенде оның орнынан қатты дәмеленедi. Дәмесiнiң зоры сонша — ол қызының жоғалып кеткенiн тiрi жанға тiс жармайды. Әбiлез Кенжеевич отбасының сырты бүтiн, iшi түтiн, оның әйелi Рауза бақытсыз, төрт түлiгi сай тұрмысы баянсыз жан. Оның үнемі балконға шығып, телескоппен жұлдыздарға қарайтыны бар. Басқаша, рухани таза өмiрдi аңсайды. Аяғын жоғары көтерген Әбiлез телескоптың шынысын көлегейлеп тастаған тұста “Миллиондаған жұлдыздарды Әбiлездiң аяғы басып қалды” дейдi жазушы. Әбiлез отбасына байланысты автор деталь ретiнде жұлдызға неқ артқанын байқасақ, әйелiнiң “iшкi жұмысына қол сұқпайтын, мәдениеттi” Мәтековтiң әйелi Қаншайым мен Мамыржанның байланысын айғақтайтын деталь етiп кiлттi (шкафтың кiлтi) ойнатады.

Жазушының өзiндiк жазу машық ерекшелiктерiнiң бiрi ретiнде кинематографтық стильдi атау керек. Көптеген характерлердi ашуда, оқиғаларды анық-қанық бейнелеуде, мысалы, Мамыржанның қарекеттерiн, Мәтеков пен Қаншайымның қарым-қатынасын, тергеушi Кашафовтың, Қойкелдiнiң, әсiресе Әбiлездiң, тағы да басқа бiрталай характерлердi аша түсуде бұл стильдiң орны ерекше. Кейiпкерлердiң үлкен тобын, олардың бойындағы пендешiлiк пиғыл, қылықтарды сипаттауға келгенде жазушы юморы, әсiресе ирониясы қамшы салдырмайды. Омардың басына түскен қиын халде айналасындағылардың оған деген көңiл-көзқарасын, қарым-қатынасын көрсетуде де иронияға мол орын берiледi. Туынды, қазақ әлеуметiнiң 80-жылдар қарсаңындағы өмiрiн бейнелей отырып, тоғышарлық, әлеуметтiк бей-жайлық, рухани зерденiң қалғуының қоғамдық-әлеуметтiк себептерiне көңiл аудартуға бастайды.

* * *

Жазушының келесi “Басынан Қаратаудың...” кiтабында да суреттер ортасы, әдеттегiдей, бүгiнгi орта, әлеуметтiк-адамгершiлiк

қарым-қатынастар; бүгінгіні тек қаз-қалпында суреттеумен шектелмей, бүгінді кешемен, кешегі уақыт – тарихпен себеп-салдарлы тығыз байланыстарда беруге ден қою бар. Кітаптағы “Әулет”, “Ақбердінің ауласы” повестері мен “Бураштың әңгімелері” циклы оқиғалық, кейіпкерлердің қалыптасу-даму жағынан бір-бірімен тығыз байланыстағы дүниелер. Егер оқиғалық тұрғыдан алар болсақ, ең алдымен “Ақбердінің ауласы” повесін, содан кейін “Бураштың әңгімелерін” және ең соңында “Әулетті” қоюға болар еді. “Ақбердінің ауласында” күйеуі соғысқа кетіп, төрт баласымен інісін сағалап барған, кіріптарлық зардабын әбден тартқан келіншек Ақлима – “Әулетте” бүгінде өсіп-өнген әулет – Қараспан әулетінің тұтқасы, Пірәли шалдың кемпірі. “Ақбердінің ауласындағы” екі жасар жылауық Нұртай – “Әулетте” облыстық театрдың дырдай әртісі Нүрәли, “жөргегінен қағынған” Хантай – кейіннен совхоз директоры, іскер басшы Ханәли, т.т.

Жазушы кітапқа енген шығармаларын орналастыруда оқиғалық жүйеліліктен әдейі бас тартқанға ұқсайды. Жинақтың беташары болған “Әулет” повесінің құрылымдық бітімі ондағы оқиғалардың тұтастығына нұқсан келтірмейді, керісінше, Қараспан әулетінің кешегісі, ал негізінен, бүгінгі тыныс-тіршілігін қамтитын оқиғаларды шашыратпай жинақтап беруге септігін тигізеді. Әр кейіпкеріне жеке-жеке тоқталып, отбасылық, адамдық қарым-қатынастар негізінде әлеуметтік мәселелерге тереңдейтін повесте қамтылар оқиғалар ауқымы кең.

“Ақбердінің ауласы” повесі мен әңгімелер циклына автордың басынан өткен кейбір өмірбаяндық жайлар да негіз болғандай. Оның кейде жекелік те сипаттары сақтала отырып, өзгеше идеялық-эмоциялық қуат алады да, мәселен, повесте сонау жылдар, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тыл өмірінің шынайы суреті жасалады. Соғыстың ауылдағы анық ауыртпалығы, уақыт шындығы, адамдардың күрделі де сан тарау тағдырлары Ақбердінің “академиясын” бітірген бала Хантай арқылы суреттеледі. Өзінің жазуы мәнеріне сай Әкім Тарази бұл шығармасында да уақыт, әлеумет шындығын нақты, жекелеген тағдырлар – Ақберді ауласының тұрғындары: бала Хантай, Ақлима, Сапар, Әлім, Бүбісара, Шура, Жәділ, т.б. – арқылы бейнелейді. Повесте, сондай-ақ “Дүниенің шеті”, “Қара таңба”, “Көпесбай” әңгімелерінде кейіпкер “менінде” авторлық “мен” елеулі үлесі болса, “Жүрек пен штық”, “Жаңбырлы түндер”, “Шұнақ құлақ”, “Батыр болмақ – ойдан-ды”, “Сарманқұлда” автор әңгімеші рөлін қанағат тұтады. Бірақ қай шығармасында да, жазушы, сыншы Р.Нұрғалиев атап көрсеткендей, адам-